

*137. Pri rekite Vavilonski - tam sedjahme
i plachehme, koga si spomnjahme za Sion;
2: na vyrbite vsred Vavilon,
okachihme nashite arfi.
3: Tam nashite pleniteli
iskaha ot nas pesni,
i nashite pritesniteli – veselie:
popejte ni pesni sionski.
4: Kak da peem Gospodnja pesen
na chuzhda zemja?
5: Ako te zabravja, Ierusalime, –
neka me zabravi desnicata mi;
6. neka prilepne ezikyt mi o nebceto mi, ako te ne
pomnja, ako ne postavja
Ierusalim nachelo na moeto veselie.*

Starata mi lelja, kojato me gledashe prez vojnata i edna godina sled kato vojnata zavyrshi, beshe mnogo nabozhna zhena i pochte vsjaka nedelna sutrin (kogato tova beshe vyzmozhno) me vodeshe na utrinna sluzhba v starata pravoslavna cyrkva “Sveti Arhangelj” na Bashcharshija, v kojato se pazjat moshtite na sveta Tekla, i kydeto sym krysten. Tezi sutreshni poseshtenija na cyrkva i po vreme na vojnata, a i sled tova, vinagi imaha v sebe si neshto, do izvestna stepen, zagovornichesko i polutajno. Kogato stignehme do portata pred cyrkovnija dvor, lelja se oglezhdashe zad sebe si, da ne bi njakoj da ja sledi, i nie dvamata byrzo se shmugvahme prez tezhkata dyrvena porta s kovana halka. V syshtija mig ni lyhvashe miris na tamjan i nezšno ni obgryshthashe zvuka na glasovete, koito peeha *aliluja* v otgovor na ektenijata na sveshtenika. Tam zavarvahme

obiknoveno tvrde malko hora, zashtoto nashite synarodnici i po vreme na vojnata, a, oshte poveche, i sled neja, se plasheha ot ateistichnata vlast.

Tozi malyk hram, potynal v zemjata, sjakash sam da se skrie ot chuzhdite pogledi, rushen, razgrabvan i palen mnogo pyti v istorijata, e postroen vyrhu osnovite na cyrkva ot dvanajseti vek, a nein ktitor, spored legendata, bil bratyt na Krali Marko, Andriash. Strojni kamenni koloni ot tri strani poddyrzhaha galerijata, ot kojato peeshe horyt, kogato imashe takyv, i kydeto po njakakyv dreven obichaj, se moleha starite bogomolki. Stenite j bjaha pokriti s napukani i potymneli ot sazhdii ikoni, ot dolu imashe izlyskani kamenni plochi, a otgore – kupol s narisuvano nebe s cvjat na vizantijsko sinjo, po koeto plavaha zlatni zvezdi nad sivkavite oblaci dim ot tamjan. Pod tozi vseoproshtavasht nebesen svod usyrдно se moleha oblecheni v cherno i zabradeni zheni, kato vyrzop ot neuteshimo neshtastie i tyga. Stojah s chasove do lelja si i se vzirah v tova nebe, koeto mnogo godini po-kysno shte sreshtna v platnata na Shagal, samo che po nego shte letjat pregynati ljubovnici, cigulari i ravini, a ne staricite i prosjacite, kraj koito stojah, bez da shvashtam nishto i bez da razbiram nito edna дума ot molitvite, otraveni kym edna krasiva zhena – s ochi, koito mi napomnjaha ochite na majka mi – a kojato dyrzheshe v skuta si dete. Vjarvah edinstveno v Angela pazitel ot edna predvoenna cvetna litografija, kojto se reeshe nad dvama malchugani, minavashti po hlyzgav dyner nad razpenena reka. Vjarvam, che tozi Angel naistina me e spasil. Priblizhavah se s ostanalite da polucha nafora, da celuna golemija srebyren kryst v rycete na sveshtenika, da se prekrystja i da izljaza ot тази uhanna peshtera, v kojato prashitjaha voshtenicite – kaktto rannite hristijani izlizali ot svoite katakombi – na dvora, po kojto lazeha i proseha milostinja onezi, koito bjaha oshte po-bedni ot nas – sakati bez

dva kraka, koito se pridvizhvaha na ryce, omotani v parcheta ot razdrani chuvali, slepi myzhe i zheni, slabounni i prosjaci, takiva s bastuni i na paterici, na malki dyrveni kolichki, sjakash toku-shto sa izbjagali ot gravjurite na Zhak Kalo. Sred tjah obiknoveno se namirashe edin gyrbav chovek, chijato gyrbica uspjavah ponjakoga da dokosna, izotzad, zashtoto bjah chul, che tova nosi kysmet. Samata bez pari, lelja otvarjashe svojata njakoga elegantna damska chanta sys srebyrna zakopchalka – togava veche izmachkano kylbo ot bezformena kozha s napukan lak – vadeshe drebni moneti i smireno gi razdavashe na prosjacite.

Ljatno vreme, prez pyrvite sledvoenni godini, po vreme na cyrkovni praznici, vsichko izglezhdashe drugojache. Po zastlanija s kaldyrym cyrkoven dvor, mezhdur staroto cyrkovno uchilishte i hrama, bjaha postavjani dylgi masi i pejki, na koito bez red lezhaha za goljamata goshtavka parcheta pecheno agneshko, hljabove i sladkishi, koito bjaha donesli romanijski seljani v stranni nosii s shiroki kysi rykavi ot bjalo nadipleno platno i s cherveni shalove, omotani okolo glavata, chiito kraishta padaha na ramenete. Bjaha edri i visoki, s inatchijski zaviti mustaci, zagoreli lica i kosmati gyrdi. Ostavjaha predizvikatelno planinskite si koncheta na trotoara pred vhoda na cyrkovnija dvor, a ponjakoga njakoj ot tezi delii, za da pokazhe sila pred grupichka gradski bezdelnici s blede lica, koito gi nabljudavaha sys zavist i strah, vdigashe konja si i go dyrzheshe taka izvestno vreme na ryce nad glavata si. Oshte edno sybitie mi se e vrjazalo jarko v pametta: prez proletta na 1943 godina po glavnata ulica ustashite vodeha grupa vyrzani romanijci. Syprovozhdaha gi policai s dylgi kozheni manta, mazni splysteni kosi i lica pokriti s pypki, istinska gradska izmet, vyoryzheni s pistoleti i kami, a te se tytreha izmycheni, raneni, okyrvaveni, kato vylci, hvanati v kapan, a grazhdanite na

Saraevo gi zapljuvaha, zhenite se hvyrlyaha vyrhu tjah i gi derjaha po licata. Prez pyrvite sledvoenni godini novijat rezhim oshte ne smeeshe da pokazhe, zaradi zapadnite syjuznici, istinskoto si ateistichno lice (dumata *revoljucija* se pojavi edva desetina godini po-kysno), ta tyrpeshe tezi cyrkovni praznici i shumnoto slizane na gorjanite ot planinata v grada, kydeto te otkrito pokazvaha privyrzanostta si kym vjarata na svoite pradedi. V tova imashe estestveno i inat, a i otkrita vrazhdebnost i prezrenie kym grada, kojto celi chetiri godini beshe robuval, dokato te prez cjaloto tova vreme sa bili svobodni v svoite gori. Tova se pokazvashe ponjakoga v njakoe kratko sbivane ili psuvnja, a nerjadko izmykvaha skriti dzhobni nozhove; tishinata se razcepvasho ot vika na probodenija, kryvta blikvashe i oskvernjavasho praznichnata belota na nechija riza. Zaradi tova, makar i pod zashtitata na novata dyrzhava, gradskata izmet, narechena togava proletariat, gi otbjagvashe, kato ostavashe glavno samo zloben nabljudatel, kojto narichashe tezi velikani, kakto i dnes, prezritelno *papani*. A tova bjaha potomci na syshtite onezi pochteni hora, koito s darenija i trud sa postroili тази cyrkva.

Tazi omraza na gradskite hora, izpylzele ot staichkite i mazite, kym svobodnite velikani, kakvito togava mi se struvaha, opredeli i otnoshenieto na taka narechenite gradski syrbi kym “selskoto” naselenie na svobodnite planinski kraishita. Oshte otdavna hitrite stratezi na dneshnoto predavane na Saraevo povtorno pod isljamska vlast, bjaha hvyrlyli kokala na razdora mezhdou saraevskite syrbi, razdeljajki gi na gradski i selski, narichajki pyrvite “raja”, a vtorite “papani”. Da prinadlezhish kym rajata stana pochti zapazena marka na gradskata aristokracija, ot koeto se podrazbirashe, che vseki syrbin v grad Saraevo e mnogo po-blizyk i po-sroden s chlenovete na kojto i da bilo drug narod i vjara, ako zhivee v negovija kvartal,

otkolkoto s naj-rodniija si brat, kojto zhivee v planinata. I dnes syrbite dejstvitelno ostavat raja v tozi isljamski grad-dyrzhava, toest, grazhdani ot vtora klasa, no veche ne v onja syrdechen smisyl, a v istinskija, bukvalnija, otnovo syzhiven smisyl na raja ot dylgija period na robuvane pod turska vlast. Edna tipichno gradska hitrina, na kojato edva li njakoj obryshtashe seriozno vnimanie, poluchi taka otnovo znachenie na robstvo i bezpravie.

I po tova kak gleda na vjarvashtite, Saraevo vinagi e bilo razlichno ot ostanalite gradove. Navsjakyde po sveta redovnoto poseshtavane na hramovete se schita za tvyrdo dokazatelstvo, che chovek e porjadychen i na mjasto; nakratko, shtom e vjarvasht, i na nego samija mozhe da mu se vjarva. Samo v tozi grad, a osobeno shto se otnasja do pravoslavnite, na onezi, koito hodeha na cyrkva, se gledashe sys symnenie i podozrenie, smeseni s prezrenie. Dori i mnogo syrbi se hvaleha, che nikoga ne hodjat na cyrkva, koeto se schitashe za izkljuchitelna progresivnost.

I samata malka cyrkva na Bashcharshija e stroena na vremeto polutajno i protiv togavashnite zakoni, i chast ot tozi zagovornicheski duh verojatno se e zapazil i v nejnite steni i niska kambanarija, kojato ne trjabvalo, kacto v ostanalite gradove, da se izdiga po-visoko dori i ot blizkite pokrivi. Sjakash prez cjaloto vreme okolnite sgradi ja bjaha krili ot zli pogledi i otkrita vrazhdebnost, s kojato novata bezbozhna vlast nadminavashe dori turskata.

Mozhe bi otgovoryt za proizhoda na tova chuvstvo se krie v starite hroniki:

“Kogato turcite doshli v Bosna, razrushavali i paleli, razrushili i starata pravoslavna cyrkva v Saraevo. Minali njakolko godini, narodyt se vyrnal i zamolil sultana v Stambul da razreshi otnovo da napravjat cyrkva. Sultanyt odobril i dal ferman, che mogat da napravjat cyrkva, no che osnovite j ne

trjabva da bydat po-golemi ot razpynata volska kozha. Horata ot Saraevo se natyzhili, dokato ne se nameril njakakyv mydyr starec i rekyl: 'Nie hubavo shte si izrezhem ot edna volska kozha tynyk kaish, shte izrezhem v kryg edno cjalo parche i kolkoto dylyg byde kaishyt – neka tolkova da bydat osnovite na cyrkvata'. Narodyt go poslushal, vzal kozha i ja narjazal, izmeril, postavil osnovi, i za kratko vreme napravil тази dneshnata Stara cyrkva.

Kogato turcite videli tova, se nahvyrlili da rushat hrama, storil im se goljam, a narodyt hubavo im pokazal onja sultanov ferman, dokazal, che sultanyt im razreshil da napravjvat cyrkva s razmerite na edna volska kozha, a turcite vdignali ryce i cyrkvata ostanala syshtata chak do dnes.”

Imeto na grad Saraevo e systaveno ot dve dumi: turskata *saraj* i srybskata *evo* ('eto'). *Saraj*, inache, znachi dvorec, a nasheto *evo* go pokazva. Vezirskijat dvorec, ot kojto bil upravljavan tozi grad, se namiral chak do 1853 godina na mjasto, narichano Begluk.

“Na zemjata ima mnogo gradove s ime Saraj – zapisva v pytepisa si znamenitija svetoven pyteshestvenik Evlija Chelebi prez 1664 godina. – Ak-saraj v Anadola, Tabe-saraj mezhdu Persija, Gruzija i Dagestan. Shehir-saraj na brega na reka Eredelja... Vize-saraj v Rumelija i drugi. No tozi bosnenski Sheher-Saraevo e ot vsichki tjah naj-razvit, naj-krasiv i naj-zhiv...”

Saraevskijat poet Sableti ot sedemnajseti vek vyzpjava v “Mykite na syrceto”:

*Kak da hvalja grad Saraevo, kogato
v syrceto si useshtam myka za negovite hora,
v koito njama
ljubov, a samo laskatelstvo.*

*I makar che tova e moeto gnezdo, v nego sym
se rodil
i izrasyt, kakvo drugo da kazha, kogato
ne se razviva prijatelstvoto...
Naistina, dumite mi sa izpylneni
sys nepoznavane,
zashoto v nego ima sataninski nravi.*

Vse pak, za prochutija dervish Mehmed Kuranija, kojto podpisval stihovete si s imeto Mejli, v nachaloto na osemnajseti vek, njama po-hubavo mjasto na zemnoto kylbo:

*Vyzdisham, kogato se spomene novolunie
v Saraevo; izgori me ogynjat na tygata
ot razdjatalata s nego.
Samo v raja mozhetete da namerite negovata voda
i vyzduh
Kyde, syrce, ima po celija svjat grad
raven na Saraevo?*

Dylgogodishnijat saraevski katolicheski sveshtenik, franciskanecyt fra Gyrgo Martich (1822 - 1905), zavyrshva svoeto stihotvorenie "Plach ot Bosna" sys slednite stihove:

*Spokojno tuk da zhiveem ne mozhem,
a da izbjagame nanikyde ne smeem...
Kleti hora, kakvo sme zasluzhili.*

Sjakash predchuvstvajki, che saraevskite syrbi sto godini po-kysno, pri eksod, shte izkopavat ot grobovete svoite myrtyvci, otnasjajki gi sys sebe si v izgnanichestvo, Petar Kochich prorocheski pee v svojata "Molitva":

Bezmilostno me gonjat ot grobishteto, bichuvat me strashno i dumite mi zasjadat v gyrloto. Grobovete ostavat neopeti sys slova chisti, neporyseni sys sylzi iskreni, a majki posinjavat neutesheni s uteha blaga, i se gnevi v ljut gnjav i bozhieto, i choveshkoto syrce, i myrtvi tela v myrtveshki odezhdi se vdigat ot neoplakani grobove i nadavat uzhasjvasht voj i stonove, ta dushata na chovek da iztrypne i se smrazi.

Za zlochestija hyrvatski poet Tin Uevich, kojto zhivjal v Saraevo celi sedem godini v neshto kato dobrovolno izgnanichestvo, “Sydyt, poshtata i telegrafyt, teatyryt i Hramyt sa kutii i sandyci, nad koito se nosjat oblaci.”

Dokato za anglijskija pisatel i diplomat Lourens Darel v stihotvorenieto “Saraevo”:

*Njama mnogo istorija? Mozhe bi. Edinstveno
tazi zlokobna
tymna krasota, razcyfnala pod feredzhetata,
ulovena v spektyra na edin umirasht stil:
selo kato instinkt ostaven da ot slabva,
oformeno okolo otzvuka ot edin revolveren
izstrel.*

Darel javno misli za izstrela na Princip sreshthu erchercoga Ferdinand prez juni 1914, kojto napravi ot Saraevo edno ot naj-zlokobnite mesta v sveta.

“Vidjal sym mnogo gradove, prochuti sys svojata krasota – pishe Robyrt Mynrou v samoto nachalo na tozi vek v svoja trud ‘Rambles and studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia’ – Damask i Erusalim. Kajro i Carigrad, Venecijata na severa i

Venecijata na juga, no nito edin ot tjah ne e predizvikal u men tolkova vyzhishtenie kato Saraevo.”

Za bezimennija frenski pytepisec ot 1890 godina (‘Du Danube á l’Adriatique’) to e “istinski kosher ot gradini, kupoli i chervenikavi pokrivi, chudna smesica ot zelenikava masa i belota; tuk-tam vretenoto na njakoe minare iznikva v chistoto nebe i zavyrshva s iskra ot metal...” Sravnjavajki razpolozhenieto na alpijskite gradove, koito e vizhdal v podnozhieto na visoki planini, pisateljat iztykva, che te ne sa “kato Saraevo, polozhili glavata si vyrhu samite gyrdi na velikana i pritisnali se vlyubeno kym nego... Smajvashta kartina na isljamska Bosna, dvojno revniva za svojata usamotenost i za svojata svoboda – se kazva po-natatyk, – otdelena ot ostanalija svjat chrez obichai i religija, ubezhishte na fanatici i planinci; prez vekovete e branila svojata diva izoliranost i kriela tajnite si v zavoite na svoite klisuri...”

Pishejki pohvala za tozi grad – “Pogled kym Saraevo” – u Ivo Andrich vse pak se prokradva misylta, che tozi grad napomnja na pajak pred puknatina, ot kojato izliza, no ot kojato nikoga sled tova ne se otdelja.

Krasotata i neshtastieto sjakash tuk vinagi vyrvjat zaedno, prepleteni vyv vechna, nerushima pregrydka. Mozhe bi v tova e skrit starijat shifyr na saraevskata syblaznitelnost? V starite turski dokumenti Saraevo, inache, se naricha “ognishte na vojni i cvjat sred gradovete”.

“Ponjakoga se chuvstvam tuk taka, sjakash ot tyga shte zagubja razsydyk, sjakash shte mi se zavie svjat ot praznota v glavata... – izpovjadva se saraevskijat pisatel Isak Samokovlija pred svoja prijatel Oto Bihali Merin po vreme na razhodka. – Vsichko e otminalo, vsichko, koeto tuk e bilo realnost, e izcheznalo.”

Pri тази razhodka, Oto Bihali si spomnja za izvestnija lokal *Shadravan*, kojto beshe zapazenata marka na noshtnija zhivot v Saraevo:

“Poznavah tova mjasto. Reminiscencii za harem, osigureni chrez atrakcii s orientalsko-arabski iljuzii, palmi v saksii, baklava i tanc sys korem. Mjasto s losha slava, mehta za poluvyzzrastni, kopnezh za drebni hora, oficeri, koito se dyrzhat jako golemci, i chuzhdenci, koito iskat da se naslazhdavat na znamenitostite na grada.”

Eto i nashite syvremennici...

Poetyt-izgnanik Rajko Petrov Nogo razkriva syshtnostta na Saraevo v “Mygla”, 1972 godina:

*Duhyt na tozi grad – mygla mu e imeto
Sys nepoznata sol materijata ot men izsmukva...*

V Saraevo prez syshtata godina, za edin drug poet, Radovan Karadzhih:

*Izgarja gradyt jako buchka tamjan,
a v tozi dim i nashta syvest krivolichi.*

Naj-mladijat ot vsichki v dylgata plejada poeti, koito sa vyzpeli Saraevo, Dejan Gutal, oplakva svoja izguben grad:

*Molja te, Bozhe, da mina prez vseki hubav grad,
samo ne daj i na syn da se razhozhdam v Saraevo.*

Syshtestvuvat gradove, prysnati po vsichki kontinenti, mnogo po-golemi, po-shtastlivi i po-krasivi ot Saraevo, koito nikoga ne sa imali svoite poeti da gi proslavjat, nito drugi pisатели, osven onezi, koito pishat *bedekeri* (pytevoditeli). Za da

byde njakoj grad naistina znachim, ne e dostatychno da byde samo krasiv i shtastliv, tochno kakto i v istorijata na literaturata njama golemi romani za shtastlivi zheni bez minalo; glavnite geroini sa vinagi krasivi neshtastnici; Manon Lesko, Ema Bovari, Ana Karenina ili Lejdi Chatyrli...

Andrichevijat pajak, kojto ne izliza napyлно ot sjankata na svojata dupka, e razpynal, izglezhda, nevidima pajazhina nad Saraevo, v kojato, bez da znaem, sme zapleteni zavinagi vsichki nie, koito sme se rodili tuk i sme pisali za nego. Tazi lepkava i nerazkysvashta se pajazhina ot fini nostalgichni nishki, ni dyrzhi privyrzani dori i togava, kogato sme na hiljadi mili dalech ot rodnija si grad. Ostavame nejni plennici do kraja, a kogato umrem, mozhem da bydem sigurni, che shte stanem pljachka na tozi goljam pajak, kojto tyrpelivo ni chaka.